

Форсована індустріалізація

1. Коли було запроваджено неп? 2. Які методи були характерні для політики «воєнного комунізму»?

1. Курс на індустріалізацію. Початок першої п'ятирічки.

Після зміцнення своєї влади більшовики розпочали докорінну перебудову країни, яка отримала назву «радянська модернізація», або «сталінська модернізація». Модернізація була об'єктивною необхідністю, адже СРСР значно відставав від провідних країн Заходу. Основними складовими сталінської модернізації СРСР і, зокрема, України стали: форсована індустріалізація, колективізація, більшовицька «культурна революція», які впроваджувалися на тлі становлення тоталітарної системи й масових репресій.

Згідно з марксистсько-ленінською теорією, індустріалізація була ключовою в соціалістичному будівництві. Індустріалізація мала забезпечити: 1) відносну економічну незалежність соціалістичної держави від капіталістичних держав; 2) створення могутньої армії і військового потенціалу держави; 3) зміну соціального складу населення на користь робітництва. Таким чином, індустріалізація в СРСР була за своїм змістом імпортозамінною і мала забезпечити наздоганяючий розвиток.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на індустріалізацію СРСР. Наступний, XV з'їзд, який провели в 1927 р., визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало згортання непу і знищення товарно-грошових відносин. На думку Й. Сталіна, плани повинні були мати не прогнозуєчий, а директивний характер, тобто бути обов'язковими для виконання.

На основі рішень XV з'їзду ВКП(б) було розроблено два варіанти плану: відправний (мінімальний), який передбачав економічне зростання 16—18 % на рік, і оптимальний (максимальний) — 20—22 %. Близько 78 % всіх капіталовкладень спрямовувалося у промисловість групи «А». Валове виробництво цих галузей мало збільшитися у 3 рази. Країна з аграрно-індустріальної мала перетворитися на індустріально-аграрну.

Реалізація першого п'ятирічного плану 1928/29—1932/33 рр. почалася 1 жовтня 1928 р. Перший рік п'ятирічки був сповнений трудовим ентузіазмом населення, яке сподівалося на краще майбутнє, що обіцяли керівники партії. Щоб стимулювати продуктивність праці, було запроваджено соціалістичне змагання між підприємствами, партія закликала до трудової свідомості, виробничої дисципліни і раціоналізаторства.

Радянська модернізація України

Відносно успішне виконання планів першого року п'ятирічки дало підстави Й. Сталіну почати змінювати плани в бік їхнього збільшення. Темпи зростання мали становити вже 37,7 % на рік.

У грудні 1929 р. на з'їзді ударників було висунуто гасло: «П'ятирічку за чотири роки!». Обґрунтовуючи це гасло, Й. Сталін заявив: «Затримати темп — це значить відстати. А тих, хто відстає, б'ють. Однак ми не хочемо бути битими... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми мусимо пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть».

На основі показників першого п'ятирічного плану були розроблені плани економічного розвитку України. Для України встановлювалися напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, видобутку електроенергії. Фактично закріплювалася структура господарства, яка існувала на початку XX ст., розрахована не на впровадження нових технологій, а на використання енергетичних і сировинних ресурсів.

На тлі світової економічної кризи 1929—1933 рр. виникало враження, що в СРСР відбувається швидкий економічний розвиток. Це породжувало в більшовицьких лідерів бажання ще більше напружити сили народу і здійснити великий стрибок у соціалізм. Така надіндустріалізація не підкріплювалася реальними можливостями. Окремі галузі економіки розвивалися з випередженням, інші відставали. Унаслідок цього на новобудовах не вистачало коштів, кваліфікованих кадрів, устаткування. Щоб створити ілюзію успіху, із 1500 підприємств (в Україні було 400), які передбачалося збудувати, виділили 50—60 важливіших, які забезпечували всім необхідним. Увагу всієї країни було зосереджено на 14 з них: в Україні мали бути збудовані «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Дніпрогес, «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд», Харківський тракторний завод тощо.

Соціалістичне змагання — форма трудового ентузіазму робітництва, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж в інших, результатів (показників). Партійне керівництво в СРСР та інших соціалістичних державах застосовувало соціалістичне змагання як обов'язкову форму праці, заохочуючи зазвичай моральними стимулами.

Початок будівництва Дніпрогесу

Будівництво домни на Криворіжсталі

2. Джерела та труднощі індустріалізації.

Для виконання грандіозних планів індустріалізації були потрібні величезні людські й матеріальні ресурси. У 1931 р. радянські закупки становили 30 % світового експорту машин та устаткування, 1932 р. — майже 50 %. Крім того, до СРСР запрошували на роботу з високою оплатою іноземних інженерів і кваліфікованих робітників. Лише зі США приїхало 200 тис. осіб.

Також за короткий строк було ліквідовано безробіття. У 1930 р. закрилася остання біржа праці. Проводилися трудові мобілізації на селі.

Для покриття матеріальних витрат першої п'ятирічки в першу чергу використовувалися внутрішні, а не зовнішні ресурси, як-от:

- доходи державного сектору економіки;
- доходи від державної монополії на зовнішню торгівлю, збільшення експорту сировини і сільськогосподарської продукції за кордон (навіть у роки Голодомору 1932—1933 рр. СРСР вивозив зерно за кордон);
- «ножиці цін» між промисловою і сільськогосподарською продукцією;
- націоналізація промисловості, ліквідація приватного сектору економіки (згортання непу);
- скасування конвертації червінців, інфляція (у 1926/1927 рр. у грошовому обігу було 1,3—1,4 млрд карбованців; у 1933 р. — 8,4 млрд карбованців; у 1937 р. — 11,2 млрд карбованців);
- трудовий ентузіазм, соціалістичне змагання;
- збільшення норм виробітку без зміни зарплат;
- подовження робочого дня за офіційно проголошеного 8-годинного;
- колективізація села, розкуркулення;
- праця в'язнів сталінських виправно-трудоx таборів;

Судове засідання під час Шахтинської справи. 1928 р.

- примусові державні позики (у робітників в обмін на облігації, лотереї забирали частину заробітку);
- продаж за кордон національно-культурних цінностей;
- збільшення прямих і непрямих податків;
- підвищення цін на вино-горілчані напої («п'яні гроші»);
- встановлення жорсткого режиму економії;
- вилучення в населення золота, срібла, коштовних каменів, валюти через мережу Торгзін (Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями);
- зниження життєвого рівня населення (у 1928—1929 рр. було запроваджено карткову систему розподілу продуктів і предметів першої необхідності).

Незважаючи на концентрацію і централізацію наявних ресурсів, уже в 1930 р. 40 % об'єктів було «заморожено» через їх нестачу.

З'явилося таке поняття, як «штурмівщина», коли плани капітального будівництва не раз переглядали, але кожен із них мали виконувати.

Будь-які зриви будівництва, виробництва пояснювалися діяльністю «шкідників», із якими Державне політичне управління (ДПУ) розпочало «нещадну боротьбу». Першими жертвами стали керівні та інженерні кадри Донбасу, які протестували проти надвисоких темпів розвитку, що спричиняли тяжкі аварії з людськими жертвами. У 1928 р. у місті Шахти Ростовської області було проведено показовий судовий процес.

У 1928—1931 рр. ДПУ «пересіяло» 1 млн 256 тис. старих спеціалістів, із яких 138 тис. були визнані «шкідниками», а 23 тис. із них були оголошені «ворогами народу» і знищені.

Після завершення Шахтинської справи у вересні 1930 р. було розстріляно 48 керівників харчової промисловості, звинувачених в організації продовольчих труднощів. У листопаді-грудні в Москві відбувся другий показовий судовий процес над членами так званої «Промпартії», яких звинуватили у шкідництві за вказівками «імперіалістичних агентів». Також готувався ще один процес у справі вигаданої каральними органами «Трудової селянської партії». На лаву підсудних мали сісти видатні економісти (М. Кондратьєв, О. Чаянов) та інші представники старої інтелігенції. Процес не відбувся, але всі підсудні загинули в ув'язненні.

Щоб запобігти невдоволенню серед населення, Й. Сталін у 1931 р. заявив, що політика недовіри старим спеціалістам лише шкодить партії.

Однак мети було досягнуто: навіть найменший можливий опір старих спеціалістів вдалося зламати.

У вересні 1932 р. були запроваджені трудові книжки, у яких описували весь трудовий шлях робітника. Безперервна робота на одному місці відкривала доступ до соціальних благ: премії, путівки на відпочинок тощо.

Одночасно зі знищенням старої «буржуазної» інтелігенції розгорнулася широка кампанія з висунування на керівні посади робітників-комуністів (140 тис. робітників стали керівниками) і форсованого формування нової «пролетарської» інтелігенції. При всіх вузах діяли робітничі факультети (робітфаки), які готували до навчання. Кількість студентів на робітфаках зросла з 50 до 285 тис. осіб.

Незважаючи на вжиті заходи, трудова дисципліна, кваліфікація робітників і управлінців (50 % директорів були висунуті на ці посади з робітництва, 89 % мали лише початкову освіту) залишалися низькими.

У 1933 р. розгорнулася нова боротьба на виробництві, тепер із саботажництвом — невиконанням планових показників. Поряд із репресивними методами активно застосовували ідеологічну обробку і моральні стимули (нагороди, похвали). Усе це дало змогу здійснити грандіозні плани за відносно мінімальних фінансових витрат.

Щоб довести тріумф першої п'ятирічки, Й. Сталін маніпулював статистичними показниками. Зростання промислової продукції подавали не в конкретному обчисленні, а в карбованцях. Отже, досить було встановити великі ціни на нову продукцію, і валові показники різко зростали. Це дало змогу оголосити про виконання першої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці. Щорічний приріст промислової продукції в середньому становив близько 16 %, тобто менше, ніж було заплановано. Однак і це були небачені результати.

3. Друга п'ятирічка. Стахановський рух.

У 1933 р. було оголошено про дострокове виконання першої п'ятирічки. Цей рік стали вважати першим у другій п'ятирічці (1933—1937 рр.). На нову п'ятирічку були заплановані менш напружені плани темпів зростання — 16,5 % на рік. Передбачалося збудувати 4,5 тис. підприємств, із яких 1 тис. припадала на Україну. Це дещо згладило диспропорцію в господарстві. Гасло «Техніка вирішує все!» було замінено на «Кадри вирішують усе!».

Із другої половини 1935 р. було скасовано всі обмеження в заробітку. Запроваджувався принцип: скільки виробив, стільки і заробив. Скасування карткової системи розподілу дало змогу витрачати зароблені кошти для покращення життєвого рівня. Ці нові зміни призвели до появи явища, яке отримало назву стахановський рух.

Виступ стахановки. Художниця Л. Ждановська, 1940 р.

Що вказує на пропагандистський характер картини?

У ніч на 31 серпня 1935 р. вибійник кадіївської шахти «Центральна-Ірміно» Олексій Стаханов протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма — 7 т). Весь видобуток приписали О. Стаханову, не врахувавши роботи кріпильників, які йому допомагали. Стахановський рух дав поштовх до поліпшення виробничих показників. На шахтах розпочалося змагання вибійників за встановлення абсолютного рекорду. У лютому 1937 р. гірник М. Ізотов нарубав відбійним молотком із допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля.

Заробіток стахановців складав від 700 до 2000 карбованців на місяць (у середньому робітник отримував 150—200 карбованців). Їм також у першу чергу надавали місця в будинках відпочинку, їх нагороджували орденами і медалями, запрошували на свята й урочисті засідання, обирали депутатами рад тощо.

Невдовзі керівна партійна верхівка почала використовувати почин О. Стаханова для роздмухування рекордоманії. Рекорди стахановців були підставою для підвищення норм виробітку та планових завдань на 15—20 %. Це призводило до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачувані потрапляли до рук каральних органів.

Друга п'ятирічка також позначилася значним будівництвом. В Україні стали до ладу гіганти металургійної промисловості — Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, а також Новокраматорський завод важкого машинобудування — один із найбільших у Європі.

4. Особливості та підсумки індустріалізації.

Індустріалізації в Україні були притаманні ті самі тенденції, що й загалом у Союзі. Проте вона мала свої особливості.

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, усе ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості порівняно із часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції промисловості дедалі більше виробляли засоби виробництва; дрібну промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) було витіснено великою індустрією.

Молоді кадри Донбасу. Художниця П. Депутатова

Модернізація промисловості дала змогу Україні випередити за формальними показниками валового виробництва кілька західноєвропейських країн. Індустріалізація сприяла посиленню процесу урбанізації. Наслідком швидкої урбанізації стала певна українізація міст.

Водночас форсована індустріалізація стимулювала негативні тенденції в господарстві України. Домінуюче становище промисловості групи «А» (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою «Б» (виробництво предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи «А» від кінцевого споживача. Крім того, відчувався дефіцит споживчих товарів.

Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися й розширювалися традиційно індустріальні райони — Донбас і Придніпров'я, а промисловість густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку.

Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Наростання централізації економічного життя призвело до формування командно-адміністративної системи. Робітничий клас відчужувався від засобів виробництва, знижувався життєвий рівень народу.

Висновки. Процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, мав і свої особливості: інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів; побудова в Україні в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектору.

- У результаті індустріалізації в Україні відбулося зростання підприємств важкої промисловості (майже в 11 разів); Україна за рівнем розвитку стала індустріально-аграрною країною.

- У той же час форсована індустріалізація підірвала розвиток сільського господарства, легкої і харчової промисловості; призвела до нераціонального й нерівномірного розміщення продуктивних сил, посилення централізації управління промисловістю та ігнорування економічних механізмів розвитку економіки, а також зниження життєвого рівня населення.

Запитання та завдання

1. Що таке індустріалізація? Коли було схвалено рішення про її здійснення? 2. Які темпи розвитку були передбачені першим п'ятирічним планом? 3. Скільки промислових підприємств передбачалося збудувати в УСРР у роки першої та другої п'ятирічок? 4. Які джерела індустріалізації були головними: внутрішні чи зовнішні? 5. Коли було започатковано стахановський рух?

6. Якою була мета індустріалізації? 7. Якими були причини і результати здійснення надіндустріалізації? 8. Що стало головним джерелом індустріалізації? 9. Чому більшість промислових об'єктів у роки першої п'ятирічки були збудовані в УСРР? 10. Як вплинула індустріалізація на соціальний розвиток УСРР?

11. Складіть перелік джерел індустріалізації в порядку їх важливості. 12. Визначте особливості індустріалізації в УСРР. 13. Складіть таблицю «Позитивні й негативні наслідки індустріалізації». 14. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть питання: які наслідки мали зміни у структурі промисловості України, що відбулися в 1930-ті рр., для подальшого розвитку економіки країни? 15. Що спільного й відмінного в процесі індустріалізації СРСР та інших країн?